

Ярослав Ісаєвич*

КНЯЖА ДОБА І СЕРЕДНІ ВІКИ: НАСКІЛЬКИ СПІВПАДАЮТЬ ЦІ ВИЗНАЧЕННЯ

В історії України час, що його деякі історики називають “княжою добою”, припадає, принаймні частково, на століття, які в періодизації історії Європи визначаються як Середні віки. Завдання цього нарису – розглянути, наскільки виправдане вживання першого з цих понять і якими є хронологічні межі українського середньовіччя і його членування на менші періоди.

Типові ознаки Середньовіччя простежуються тільки в історії Європи і, до певної міри, тих регіонів, які були з Європою пов’язані. Переносити поняття Середні віки на решту світу було б виявом того самого європоцентризму, якого ми тепер намагаємося уникати. Хоч історію середньовічної Європи і не можна відривати від синхронних подій історії інших континентів, поняття Середніх віків навряд чи може застосовуватися до них.

Доводиться визнати, що в Україні, як у дослідженнях вчених, так і у навчанні історії цій добі ще не приділяється увага, на яку вона заслуговує. А головне – дослідники, які займаються українським середньовіччям майже не враховують праць медієвістів інших країн. Навіть періодизація української середньовічної історії дотепер не узгоджена із загальноєвропейською, принаймні в більшості досліджень¹. На разі в Україні нічого не протиставлено обов’язковій у СРСР догмі про те, що Середньовіччя тривало до середини XVII ст. і в історії Західної Європи відповідало періодові феодалізму (під яким радянські марксистки розуміли лад, підставою якого було так зване кріпосницьке господарство)².

Українські історики, за невеликим винятком, розглядали ранню історію України поза загальноєвропейським контекстом, західні дослідники, як правило, не включали Україну та її сусідів до узагальнюючих праць. Тепер це потрохи міняється. Так, у престижній “Енциклопедії середніх віків” за редакцією Андре Воше (опублікована спочатку французькою мовою, а потім в італійському і англійському перекладах)³ є статті “Україна”, “Волинь”, “Галичина”,

* Ісаєвич Ярослав Дмитрович (1936–2010) – академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, президент МАУ. Стаття була опублікована раніше (Княжа доба: історія і культура. – Вип. 1. – Львів, 2007. – С. 3–12), до цього збірника на її основі Я. Д. Ісаєвич мав намір підготувати розширений варіант. Завершити цю роботу йому не вдалося. Вже будучи хворим, він дав дозвіл на передрук раніше опублікованого тексту з виправленням деяких виявлених ним опечаток.

¹ Див.: *Войтович Л. В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми, періодизація / Л. В. Войтович // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 135.

² Див., нар.: *Радянська енциклопедія історії України.* – Т. 4. – Київ, 1972. – С. 86, 382–383.

³ *Dictionnaire Encyclopédique du Moyen âge.* – Т. 1–2. / Ed. *A. Vauchez.* – Paris: Les Éditions du Celf, 1997; *Dizionario enciclopedico del Medioevo.* – Vol. 1–2. – Parigi–Roma–Cambridge: Citta Nuova, 1998–1999; *Encyclopedia of the Middle Ages.* – Vol. 1–2. – Cambridge: James Clarke, 2000.

“Поділля”, “Чернігів”, “Львів”, “Данило Галицький”⁴. Інтеграція української історіографії зі світовою зайвий раз нагадує про потребу розглянути, наскільки узгоджується періодизація історії України та інших народів Європи. Звичайно, періодизація має сенс тільки у тому випадку, якщо ми приймаємо наявність в історії закономірностей, віримо, що дослідник може вловити якісь загальні тенденції. З позицій крайнього постмодернізму, який заперечує можливість узагальнень, що обґрунтовують специфіку періодів, ніяка періодизація неможлива. Якщо ж навіть послідовні постмодерністи вживають вироблені попередньою історіографією такі терміни як Середньовіччя, чи Ренесанс, це, напевно, засвідчує, що їхня практична діяльність як дослідників не цілком узгоджується з постмодерністським кредо. Втім, постмодерністський скепсис до традиційної історіографії змушує й істориків неопозитивістського спрямування, по-перше вимогливіше ставитися до своєї аргументації, по-друге, чіткіше усвідомлювати релятивність власних тверджень, сприймати їх більш як інструмент пізнання, ніж як безсумнівне наближення до абсолютної істини.

Також і для традиційної історіографії була цілком ясна умовність будь-якої періодизації і більша або менша суб’єктивність вибору її критеріїв. Як гарно сформулював німецький історик Г.Гаймпель “той, хто знаходить межі певного періоду, визначає його сутність”⁵.

Виділення з плину історичних подій саме середньої історії – між давньою і новою – відповідає тенденції людського мислення надавати перевагу тричленному поділові над іншими. Згадаймо давньогрецьке ділення часу на золотий, мідний і залізний віки, чи хоча б теперішнє членування історії на доіндустріальну, індустріальну й постіндустріальну добу. Модифікаціями тричленних поділів не раз є ті, в яких історія розподілена на більше відтинків. Так, марксистська історіографія в своєму догматичному варіанті настоювала, що соціально-економічних формацій може бути тільки чотири, і зменшити, або збільшити їх кількість ніяк неможливо. При сучасному наголосі на значенні інформації в розвитку мислення і еволюції суспільства намічається поділ цивілізаційного розвитку на епохи дописемну, рукописної писемності, друкованої книги і, врешті, глобальної інформатизації на основі електронних технологій.

Всі названі періодизації, як і деякі інші, мають право на існування в межах певних систем координат і для осмислення тих процесів і явищ, яких вони стосуються. Унікати спрощень якоюсь мірою допомагає усвідомлення неминучості накладання на себе різних періодизаційних схем одна на одну. Проте, у дальшому викладі, абстрагуючись від можливостей виділення періодів на основі інших критеріїв, зупинюся лише на традиційному поділі історії на стародавню, середньовічну і нову.

Соціальні, політичні, ідейно-культурні явища, які визначають специфіку періодів, не могли бути тотожними і синхронними в різних країнах і регіонах.

⁴ Див.: *Ісаєвич Я.* Українська тематика у міжнародній “Енциклопедії середніх віків” / Я.Ісаєвич // Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України в 2001 р. Інф. бюлетень. – Львів, 2002. – С.119–120.

⁵ *Heimpel H.* Über die Epochen der Mittelalterliche Geschichte. Ders. Der Mensch in seiner Gegenwart. // Acht historische Essays. – Т.2. – 1957. – S.43.

Все ж, якщо були якісь процеси, характерні для всієї Європи чи більшої її частини, саме їх доцільно приймати за підставу періодизації. Адже вживання для різних країн однакових періодизаційних назв з надто різними хронологічними рамками і принципово відмінним змістовим наповненням ускладнює комунікацію між дослідниками.

Як відомо в минулому історія Середньовіччя виділялася на підставі різних критеріїв. Але характерно, що майже п'ятсот років існує принципова згода щодо часових рамок цієї доби. Вже в середині XV ст. італійський гуманіст Флавіо Бйондо свою "Історію від часу падіння Римської імперії" обмежив часом з 410 до 1440 року, не називаючи, щоправда, цей період середньовічним⁶. Подібною була і періодизація Жана Бодена. Врешті приблизно такі самі хронологічні рамки – від 331 до 1453 року запропонував історик, праця якого спричинилася до популяризації терміну "Середні віки". Йдеться про книжку Християна Целаріуса (Келлера) "Історія середніх віків від доби Костянтина Великого до захоплення Константинополя турками", опубліковану 1698 р. у Єні (так звана тричастинна історія)⁷. Минуло трохи більше за 500 років від часу смерті Флавіо Бйондо до виходу книги одного з найбільш відомих медієвістів нашої доби Жака Ле Гоффа "Середньовічна західна цивілізація". Хронологічні межі цієї цивілізації визначено аналогічно – 400-1500 рр.⁸ Очевидно для Бйондо, Бодена чи Целаріуса при виділенні середньовіччя, як пізніше для Ле Гоффа, істотну роль відігравав слушний погляд про роль християнства як ідеологічної підстави всіх сторін життя суспільства. Щойно згодом більшість істориків дійшли висновку, що соціально-економічним підґрунтям середньовічного суспільства у Європі була сеньйоральна система, яка існувала з пізньоримського часу приблизно до XV ст. Все те, що було пізніше в Росії, чи азіатських та африканських країнах, кваліфікується як пережитки, рештки сеньйоральної системи, які не мали визначального характеру на соціальну структуру Європи в цілому⁹.

Якщо йдеться про феодалізм, під яким на Заході розуміють васально-ленні відносини, то узагальнюючі праці і підручники переважно згідні в тому, що він виник на початку VIII ст., досяг повного розвитку між серединою XI і серединою XIII ст., нотомість починаючи з XIV ст. про феодалізм говорити нема підстав. В такому розумінні феодалізм притаманний періодові високого середньовіччя, а не середньовіччя в цілому. Втім, деякі історики вважають саме поняття феодалізму штучною конструкцією і заперечують доцільність вживання цього

⁶ *Blondus (Biondo) Flavius*. Methodus ad facilem historiarum cognitionem. – 1566.

⁷ *Cellarius Chr.* Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni ac Constantinopolim a Turcis captam deducta (Historia tripartite). – Jenae, 1698.

⁸ *Le Goff Jacques*. Medieval civilization, 400-1500. – Oxford, 1989 (led, Paris, 1964).

⁹ Американський історик Б.-Д. Ласн, який підкреслює, що на XV ст. сеньйоральна система вже не існувала в більшій частині Західної Європи, вважав, що у французькому Квебеку сліди сеньйоралізму були усунені тільки актом 1941 р. про ліквідацію сеньйоральної ренти (Див.: *Lyon Bruce D.* From fief to indenture: the transition from feudal to non-feudal contact in Western Europe. – 1971). В усякому разі, лад скасований в Україні аграрними реформами 1848 р. (Захід України) і 1861 р. (землі під Росією) можна б назвати сеньйорально-кріпосницьким.

терміну¹⁰.

Повертаючись до тези про християнство як характерну рису середньовічної культури та ментальності, а в остаточному підсумку і всього середньовічного суспільства, необхідно відзначити неоднозначність розуміння тогочасної релігійності. Для гуманістів і мислителів доби Просвітництва властивою була негативна оцінка середньовічного християнства як доби забобонів, ірраціоналізму, пересудів. Як відомо, на зміну цьому наступила ідеалізація середньовіччя і його вірувань романтичною історіографією доби Реставрації, а пізніше католицькими церковними істориками несхоластичного напрямку.

На іншому рівні спір про характер середньовічного християнства відродився впродовж останніх десятиліть (на жаль, ця дискусія мало відбилася в українській історичній науці). Згадуваний вже Ле Гофф і ряд інших авторів підкреслюють, що добі середньовіччя властива фольклорна культура, подібна до тієї, яку досліджують антрополози на матеріалі країн третього світу. Тим самим як визначальна в релігійно-культурній практиці цього часу приймається примітивна магіка, а не віра. Кіт Томас, Карло Гінзбург, Джеральд Страус і деякі інші автори підкреслюють поверховість християнізації людей середньовіччя. На їхню думку, християнська віра і практика поширилися в основній масі населення Європи тільки під час реформації і контрреформації¹¹. На це, однак, можна відповісти, що феномени фольклорно-обрядової народної культури певними своїми аспектами пережили середньовіччя. Нинішні дослідження про характер середньовічного християнства концентруються на конкретних питаннях, підкреслюють різницю його характеру в країнах та регіонах і в різних соціальних середовищах. Це питання потребує дослідження і в українському матеріалі, де такий підхід щойно починається.

Якщо йдеться про часові межі середньовічної доби і її внутрішнє членування, в різних країнах щодо цього найважливішими вважаються різні події. Так, у Франції кінець античності – початок середньовіччя часто пов'язують зі смертю Феодосія Великого 395 р. – останнього імператора, що володів всією імперією. Інша дата, яку називають, – зруйнування 410 р. Риму вестготами Алларіха. У шкільних підручниках Німеччини, Польщі, України як межа епох фігурує 476 р. – рік усунення Одоакром останнього імператора Західної імперії Ромула Августула. Подібні докладні дати корисні саме для підручників, щоб при їх нагоді учні і студенти запам'ятовували важливі події. Більш слушним, однак, є погляд, за яким кілька століть, приблизно від IV до VIII, були часом переходу від попередніх формацій до середньовіччя.

Як відомо, гуманісти, які протиставляли свою освіченість попередній неучкській добі, схильні були вважати все середньовіччя “темними віками” (“готичною ніччю”, як висловився Рабе). В наш час нерідко “темними віками” називають ранній період, частково той, що його можна визначити як перехідний від античності до середньовіччя, частково ж ранне середньовіччя (разом

¹⁰ *Brown Elizabeth*. The tyranny of construct: feudalism and historians of medieval Europe / Elizabeth Brown // *American Historical Review*. – Vol.79. – 1974. – P.1063–1088.

¹¹ *Van Engen John*. The Christian Middle Ages as an historiographical problem / John Van Engen // *American Historical Review*. – Vol.91. – 1986. – P.521.

приблизно від V до X ст.). Це доба економічного і демографічного занепаду, і в той же час збереження багатьох “варварських” явищ у суспільному житті. На думку деяких сучасних авторів, головною причиною, щоб називати ці віки “темними”, є те, що дуже мало збереглося стосовно них історичної документації. У цьому сенсі термін “темні віки” ще більш виправданий для нашого раннього середньовіччя: про добу полян, тиверців, про Кия (невідомо легендарної чи дійсної особи), врешті про часи Аскольда, Дира і Олега незначні елементи реальних знань настільки перемішані з легендами, що цей час ніколи не перестане бути для істориків полем для домислів та гіпотез.

Доцільно умовно прийняти, що українське раннє середньовіччя, як і загальноєвропейське, – це приблизно той самий час, приблизно з VI–VII ст. до перелому X–XI ст.

Період класичного (розвиненого) середньовіччя в Європі, а значною мірою і в нас, вважають XI–XIII ст. Початок його визначається не тільки економічним піднесенням біля 1000-го року, але й поширенням християнства на Східну Європу і Скандинавію, активізацію контактів цих регіонів з середземноморським світом.

Добу пізнього середньовіччя на Заході найчастіше відносять до XIV–XV ст. При цьому вказують, що вже на XIV ст. припадають початки сучасної державності низки народів Європи¹². З цими були пов’язані і процеси етногенезу, а згодом націогенезу. На сході континенту, як відомо, нормальний розвиток був деформований монголо-татарською навалою.

Радянська історіографія заперечувала проти 1453 року як кінцевої дати, вказуючи на те, що занепад Візантії почався раніше, а тому падіння Константинополя дата не істотна. Але справа в тому, що тут збіглася ціла низка подій. Не зупиняючись на добре відомих доленосних змінах у сфері соціально-економічного і політичного життя, відзначу, що і падіння Константинополя 1453 р. і відкриття Америки 1492 р. засвідчували перехід від середземноморської цивілізації до океанічної. Є поважні аргументи за те, щоб кінцем Середньовіччя вважати не появу гуманізму, який не поширився на всю Європу, а Реформацію. По-перше, Реформація – процес загальноєвропейський, по-друге, він стосувався широких мас населення, а не тільки освідченої верхівки.

Якщо говорити про певні контрольні дати, які визначають періодизацію Східної Європи, в першу чергу України, то як розвинене середньовіччя може характеризуватися період Київської Русі. Кінець його, на наш погляд, доцільно датувати згідно з давніми науковими традиціями – умовно 1132 роком¹³. Щодо України наступний період не варто починати, як це дотепер прийнято, з монголо-татарської навали, бо найяскравіший феномен української історії XIII ст. – Галицько-Волинське князівство і правління Данила Галицького – тоді були б віднесені до різних періодів. У недавно виданому другому томі п’ятитомної

¹² *Strayer J.R.* On the medieval origins of the modern state. – Princeton, 1973.

¹³ Не торкаємося тут аргументів істориків, які кінець існування Київської Русі відносять до 1240 р. (про це див., зокрема, *Войтович Л.* Середні віки в Україні. – С.137) або навіть до зламу XIII–XIV ст. (*Толочко О.* Коли перестала існувати “Київська Русь”. Історична доля одного поняття / О. Толочко // Київська старовина. – 1991. – № 6. – С.16).

“Історії української культури” визначено як період політичної роздробленості час від 1132 до 1470. Справа в тому, що після втрати політичної незалежності Галицько-Волинським князівством традиційні форми державності збереглися на Волині в формі князівства Свидригайла, на Київщині як князівство Олельковичів. Залежність їх від литовської династії не міняє того факту, що в межах цих князівств збереглися істотні елементи традиційної державності¹⁴. Л. Войтович пише, що період середніх віків можна назвати “княжою добою, хоч будь-які регіональні відхилення від загальноприйнятої традиції приводять тільки до чергової плутанини, якою і так багата наша наука”¹⁵. Як нам здається, альтернативне вживання на українському ґрунті двох назв для одного періоду плутанини не внесе. Основним залишається зорієнтований на загальноєвропейський контекст, термін Середні віки, натомість “внутрішнє” українське найменування цього часу “княжою добою” вказуватиме на один з істотних аспектів середньовіччя на українському ґрунті. Адже саме в середні віки, принаймні на нашому терені, поняття державної влади було невіддільним від поняття владних прерогатив суверена. Щойно на початку XIV ст. в Центрально-Східній Європі з’явилося (у нас спорадично) розуміння королівства як структури, яка існує незалежно від особи короля¹⁶.

Хоча періодизація української історії в загальному збігається із загальноєвропейською, все ж для України, як останній етап середньовіччя за рядом ознак можна виділити трохи пізнішу добу – від останньої чверті XV ст. до середини XVI ст. В політичному відношенні це час, коли на території України не було більш-менш автономних політичних утворень, якщо не рахувати реліктових явищ. Культура майже повністю зберігала традиційний характер, а нові ренесансні явища ще переважно не інтегрувалися з основним струменем українського культурного життя.

Перехід від середньовіччя до ранньомодерної доби в Україні доцільно віднести до 60-80 рр. XVI ст. Це роки поширення тут реформаційної ідеології (і в формі західних за походженням протестантських течій і в формі суто українсько-білоруського братського руху), врешті – це час першого українського національно-культурного відродження і політичного пожвавлення – спалаху державницьких структур, які оформляться в українську козацьку державу пізніше, в середині XVII ст. В самому кінці XVI ст. в Україні з’являються елементи культури Барокко, яка стане панівною приблизно від 30-х рр. XVII ст. Поширення культури Ренесансу частково і Барокко повною мірою – яскравий показник входження українських земель у загальноєвропейські історичні процеси, і це, власне кажучи, і є головним доказом правомірності застосування щодо України та української культури загальноєвропейської періодизаційної схеми, з певними, порівняно незначними модифікаціями. Розуміється, в культурі України (зокрема в галузі низової, фольклорної культури) ряд типово середньовічних форм продовжували існувати і тоді коли вже не можна говорити про

¹⁴ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – Львів, 1996.

¹⁵ *Войтович Л.* Середні віки в Україні. – С.138.

¹⁶ *Ісаєвич Я.* До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я. Ісаєвич // Княжа доба. – Вип.2. 2008. – С.3–29.

середньовіччя у вузькому значенні. Втім, це властиве й іншим країнам.

Попри всю важливість середини XVII ст. як істотної цезури в політичній історії України, вважаю слушним погляд Юрія Шевельова, що переломним моментом історії України стала Полтавська битва 1709 року. Перед нею Україна ще залишалася самостійним суб'єктом політичної історії, культура її розвивалася своїм шляхом, як окрема в чомусь від культури польської і принципово відмінна від тодішньої російської. Після 1709 року, особливо ж після перших жорстоких репресій щодо української книги в 1720–1721 рр., українська культура набуває колоніального статусу¹⁷. Пережитки подальшого розвитку її як культури неповноправного, пригнобленого народу відчутні і в наш час.

Наявність елементів середньовічної культури в культурному житті пізнішої доби дозволяє ставити питання про довге середньовіччя, особливо в сфері ментальності та повсякденного побуту; воно “в умовах України охоплювало ледь не все XVIII століття”¹⁸. Щойно від 1770–80 рр., поряд з принциповими змінами в політичному статусі українських земель, відбуваються істотні зміни в культурі. Утверджується елітарна культура, пов'язана з університетами і зосередженою в них світською наукою. Поглиблюється вододіл між культурою народних мас та культурою освіченої верхівки суспільства і неукраїнських політичних еліт. Ці всі процеси безпосередньо не належать до сфери зацікавлень медієвістів. В той же час, розгляд середньовічних особливостей культури й ментальності важливий також і з точки зору функціонування елементів спадщини середніх віків впродовж наступних століть.

Jaroslav Isajevych. PRINCELY ERA AND MIDDLE AGES: TO WHAT EXTENT THESE DEFINITIONS CORRESPOND TO EACH OTHER

¹⁷ *Шевельов Ю.* До питання періодизації української мови / Ю. Шевельов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.5. – Львів, 1998. – С.690–692.

¹⁸ Див. анотації у кількох томах “*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*”. До речі, в цих анотаціях латинська назва середньовіччя подана чомусь “*medii aevi*” (як і в “*Советской исторической энциклопедии*”) замість “*medium aevum*”.